

УДК 330.86(477):94(477)"19":378.4(477-25)

А. Чуткий, д-р істор. наук, проф.
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ

НОТАТКИ ДО БІОГРАФІЇ СЕРГІЯ ОСТАПЕНКА: АНАЛІЗ ПЕРШИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті досліджено процес становлення Сергія Степановича Остапенка (котрий став одним із перших прем'єр-міністрів незалежної України на початку 1919 р.) як вченого-економіста.

Питання вивчається на основі реконструкції історії закордонних відряджень Остапенка та аналізу змісту його перших наукових публікацій, що були вміщені в періодичному друкованому органі Київського комерційного інституту (в якому він навчався) "Відомостях Київського комерційного інституту". Ці публікації присвячені справі проникнення європейських товарів на перський ринок (з-поміж яких вагому роль відігравали українські товари – цукор, зернові тощо), експорту зернових з Російської імперії (а фактично – з України) та ролі торгових палат в економічному розвитку Німецької імперії, тобто мали різноаспектну спрямованість, але в цілому були пов'язані із зовнішньоекономічними потенціями господарського комплексу України або містили рекомендації для його подальшого розвитку (на прикладі економічного розвитку Німеччини).

Аналіз змісту цих публікацій засвідчує самостійність та науковий підхід Остапенка в дослідженні різних економічних тем, котрі мають низку новаторських суджень. Все це в комплексі засвідчує, що вже на момент завершення здобуття вищої освіти Остапенко сформувався як доволі перспективний вчений-економіст.

Ключові слова: економічна історія, історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, Сергій Степанович Остапенко, українські визвольні змагання, український національно-визвольний рух.

На сучасному етапі історії України як ніколи актуальним є максимальне наповнення інформацією тих її сторінок, що позначені боротьбою за відновлення політичної незалежності України; поповнення гідними, але незаслужено забутими особами, пантеону борців за незалежність, зокрема й державних діячів. Це необхідно як задля відновлення історичної справедливості та максимально повної реконструкції вітчизняної історії загалом і біографії низки суспільно-політичних діячів, так і задля виконання історією свого виховного призначення через показ зразків мужності, самовідданості та громадянської позиції, що є конче важливим для формування громадянського суспільства та поваги до власної держави, а отже сприятиме справі забезпечення стабільного її існування.

Попри таке важливе завдання, ще й досі чимало осіб, котрі доклали зусиль для розбудови незалежності України на крутих віражах, якими сповнена її історія, навіть і з недалекого (по історичним міркам) минулого, залишаються незнаними або ж маловідомими. З-поміж таких діячів й один з перших прем'єр-міністрів незалежної України у 1919 р. – Сергій Степанович Остапенко (1881–1937). Навіть у працях учасників українського державотворення початку ХХ ст. він згадується побіжно [6; 13], а оскільки це були його політичні опоненти, то й інформація про нього має у цих працях суб'єктивне забарвлення. А в радянський період ім'я С.С. Остапенка, у зв'язку з його опозицією до більшовицького режиму та фізичним знищенням під час сталінських репресій, було взагалі забуто. Однак і в умовах відродження незалежності України ситуація мало змінилась.

Тож ця розвідка присвячена реконструкції біографії С.С. Остапенка, а саме – питанню його становлення як науковця. Це необхідне задля показу, що чимало активних учасників відродження політичної незалежності України на початку ХХ ст. попри свій молодий вік змогли відбутися у різних сферах суспільного життя. У випадку Остапенка це становлення було пов'язане з його формуванням як перспективного вченого-економіста, якого обставини часу штовхнули у вир боротьби за незалежність України, що після поразки українських визвольних змагань приречило його (внаслідок залишення на завойованих більшовиками українських землях) на складнощі у професійній кар'єрі і зрештою – на фізичне знищення.

З юнацьких років С.С. Остапенко поринув у політичне життя, котре якраз набирало обертів у зв'язку з активізацією національно-визвольних рухів пригноблених народів Російської імперії, що були детерміновані на-

ближенням Першої світової війни та загальною активізацією національних рухів в Європі і світі у перші десятиліття ХХ ст. [7, с. 133–184]. Тож не дивно, що влада розглядала його як "неблагонадійного". Саме тому, а також і через матеріальну скруту, дорога до державних ВНЗ Остапенку була перекрита. Але оскільки у Києві саме у той час постав недержавний виш – Київський комерційний інститут, що був першим ВНЗ економічного профілю в Україні, тобто належав до сфери діяльності, яка імпонувала молодому С.С. Остапенку, то це й визначило його спрямування здобувати вищу освіту саме у цьому навчальному закладі.

Зазначу, що в момент навчання в інституті Остапенко належав до осіб, що перебували у матеріальній скруті. У зв'язку з цим 22 квітня 1910 р. він дістав зменшення плати за навчання на 15 руб. [3, арк. 11–13 зв.]. Варто зазначити, що справа про надання позик студентам для сплати за навчання у 1912–1913 навчальному році подає інформацію, що Остапенко у графі "проживання" вказав, що мешкає безкоштовно (тобто батьки мали помешкання у місті), а у графі "харчування" – харчується вдома. Місячний зарібок Остапенка був заявлений у 25 руб. і скоріш за все являв плату за уроки. Щодо дотацій від родичів чи ін. осіб, стоїть прочерк, а з-поміж 16 отриманих оцінок 12 були п'ятірками, 3 – "четвірки" і 1 – "трійка". Починаючи з третього семестру він отримав зменшення плати за навчання на 15 руб., а з п'ятого – на 35 руб. [3, арк. 13 зв.–14]. У наступному протоколі комісії з надання субсидій студентам позначено, що Остапенко мешкав "з дружиною" і в шостому семестрі плата за навчання для нього була зменшена на 30 руб., а у сьомому – на 20 [3, арк. 40 зв.–41]. Тож матеріальна скрута не стала перешкодою для наполегливого навчання та становлення Остапенка як науковця, а водночас і для влаштування свого особистого життя.

Київський комерційний інститут як приватний виш характеризувався більш ліберальною, порівняно з державними ВНЗ, політикою його керівництва щодо студентів. А це, своєю чергою, не лише надавало можливість навчатися у ньому "неблагонадійним" (з погляду імперської влади) особам, але створювало більш вільні умови для професійного зростання. Зокрема, керівництво інституту активно співпрацювало з приватними підприємцями, фірмами та іншими комерційними структурами, рекомендуючи їм своїх випускників, а вони забезпечували їх в подальшому місцем праці, а також (часом) фінансували їх закордонні відрядження, що робилось (для найкращих студентів) і керівництвом інституту. Тож ця практика,

властива й для інших ВНЗ того часу, швидко утвердилась і в Київському комерційному інституті. Зокрема, протягом 1910–1913 рр. кількість студентів інституту, котрі виїздили за кордон для підготовки дипломних робіт та з іншою творчою метою, стабільно зростала.

3-поміж студентів Київського комерційного інституту, котрі у 1912 р. отримали закордонне відрядження, був і С.С. Остапенко. 13 квітня 1912 р. він подав прохання на ім'я директора інституту щодо бажання відбутися у закордонну поїздку [2, арк. 1–1 зв.]. Країною відрядження було обрано Німецьку імперію, якій належала першість за кількістю осіб, що спрямовувались з інституту для проходження закордонної практики весь період до початку Першої світової війни [4]. Метою відрядження сам Остапенко визначив "вивчення постановки громадських організацій та державних установ, що сприяють іноземному експорту" [2, арк. 1]. При цьому його цікавили методи та засоби, якими керуються такі організації в Німецькій та Австро-Угорській імперіях "при експорті продуктів на ринки Близького Сходу, особливо при експорті цукру, бавовняних тканин і спирту" [2, арк. 1]. Подібне зацікавлення було вочевидь не випадкове, оскільки напряму стосувалось України, яка у той час хоча й була під владою іноземних держав, але її продукція (зокрема зернові, цукор та ряд ін. товарів) успішно завойовувала близькосхідний ринок [10, с. 114; 9, с. 50–52; 12, с. 473–475]. Цьому сприяло й подолання економічної кризи 1900–1903 рр. та передвоєнне економічне піднесення [10, с. 132–134], а також і те, що саме українським землям імперії належала ключова роль у виробництві підбіних товарів [12, с. 383, 473; 9, с. 56]. Тож вивчення досвіду Німецької імперії, яка була одним із найбільш успішних гравців на цьому ринку, мало послужити і для винесення певних рекомендацій для вітчизняних підприємців у площині налагодження своєї роботи на ринку Близького Сходу таким чином, аби врахувати досвід найбільш успішного торговця і водночас піти ще далі.

Плануючи це своє закордонне відрядження, С.С. Остапенко проявив добру обізнаність із станом німецького експорту, зазначивши, у яких містах і які установи планував відвідати. При цьому у разі фінансової можливості мав намір відвідати також відповідні заклади у Брюсселі та Відні [2, арк. 1–1 зв.]. 29 травня 1912 р. Остапенко зробив нове подання до керівництва інституту, в якому прохав надати йому рекомендаційні листи до визначених установ у Берліні, Гамбурзі, Штутгарті, Дрездені та Відні, але без зазначення "яка – внутрішня або експортна" торгівля є метою його дослідження, що було наслідком наростання конкуренції між Російською та Німецькою імперіями на близькосхідному ринку [2, арк. 3]. Подібне звернення заперечує натяки на те, що Остапенко мав якісь взаємини із німецькими владними структурами, що йому згодом інкримінували у зв'язку з його участю в укладенні Українською Центральною Радою Брестського мирного договору з центральними державами на початку 1918 р.

Звернення Остапенка щодо дозволу йому закордонного відрядження було доповнено листом від викладача німецької мови у Київському комерційному інституті Р.А. Берзіна [1], у якому зазначалось, що "Остапенко володіє німецькою мовою настільки, що зможе займатися вивченням тих питань, які його цікавлять, у Німеччині та тих країнах, де домінує німецька мова" [2, арк. 2]. Це засвідчується й першими науковими розвідками Остапенка, що базуються також і на працях німецьких науковців, містять численні цитування їх праць в оригіналі [15, с. 8].

Подорож Остапенка була запланована на літо 1912 р., тобто на канікулярний період. У справі, пов'я-

заній з цим відрядженням, звіт про нього не зберігся. Проте є вимога керівництва інституту щодо його подання [2, арк. 5], а також додатки до звіту, зроблені Остапенком 3 квітня 1913 р., що являють перелік матеріалів, які були передані ним до бібліотеки інституту [2, арк. 6]. Все це засвідчує як факт його подання, так і саму цю поїздку. Показово, що справа про відрядження Остапенка у 1912 р. до Німецької імперії завершується зверненням директора інституту до позаштатного професора К.Г. Воблого з проханням дати висновок про звіт Остапенка, зроблений ним за результатами командировання на Обласний з'їзд у Харкові у березні 1913 р. з питання перегляду російсько-німецької торговельної угоди [2, арк. 7]. Оскільки він був відкомандирований на цей з'їзд інститутом, то можна робити висновок, що з-поміж усіх випускників, що спеціалізувались на вивченні економічного життя Німеччини (а таких було чимало), Остапенко вирізнявся більшим рівнем підготовки та ґрунтовністю дослідження складових цієї теми.

Подібне припущення має й більш аргументоване документальне підтвердження. Так, уже в 1913 р. в офіційному періодичному виданні інституту "Відомостях Київського комерційного інституту" було опубліковано два дослідження С.С. Остапенка: перше на тему "Персидський ринок і його значення для Росії", яке було відзначене премією інституту [15, с. 1–175]; і друге – "Чергове завдання російського хлібного експорту" [14, с. 1–25]. У 1914 р. в цьому ж виданні була опублікована інша розвідка С.С. Остапенка – "Торгові палати в Німеччині" [16], що стало безпосереднім результатом його закордонного відрядження 1912 р. Ці роботи слід розглядати як першу пробу сил і заявку на входження до наукового світу, оскільки більшість студентів, у разі не пов'язання себе у майбутньому зі сферою наукових досліджень, обмежувались власне однією публікацією.

Перша друкована праця С.С. Остапенка засвідчила його давнє і серйозне зацікавлення вивченням ситуації з просування товарів з Російської імперії (серед яких значне місце належало властиво продукції, виробленій в Україні) на близькосхідний ринок. Структура цього, як і наступних досліджень Остапенка довоєнного періоду, засвідчує, що у своїх економічних студіях він слідував принципам німецької історичної школи, що було властиво й для тогочасних досліджень ректора Комерційного інституту М.В. Довнар-Запольського та багатьох інших науковців (зокрема й власне економістів), а це, у свою чергу, спростовує твердження про те, що у вітчизняній економічній думці того часу домінувала маржинальна течія. Наслідкування німецьким історикам підтверджується (на прикладі роботи Остапенка) тим, що "Персидський ринок і його значення для Росії" починається з аналізу позаекономічних чинників впливу на ситуацію в економіці, а саме: впливу політичної сфери, історичного поступу країни, особливостей населення [15, с. 43–49, 52–56], психологічного фактору [15, с. 28–29] тощо.

Авторитет німецької історичної школи Остапенко засвідчує й тим, що серед зарубіжних праць, на які він опирався при написанні своєї роботи, присутні саме роботи представників цього напрямку економічної думки, ряд термінів подані німецькою мовою [15, с. 25]. Аналогічно і по змісту свого дослідження Остапенко апелює до прикладу Німеччини як взірця, на який варто рівнятися [15, с. 1–2], звертає увагу на вміння німців використовувати позитивне з досвіду економічного життя інших країн [15, с. 7]. Також важливо відзначити позитивну оцінку Остапенком меркантилізму [15, с. 4], що теж було почасти властивим для німецької історичної школи (в плані визнання важливої ролі держави в економіці, ідеї протекціонізму в торгівлі тощо) і, натомість, крити-

кував класичну політекономію за те, що вона "не внесла певної ясності у визначення значення торгівлі" [15, с. 5].

Показово, що вже у цій першій своїй праці Остапенко засвідчив сприйняття та застосування наукових методів аналізу джерельної бази, а не просте відтворення текстових матеріалів, що теж є ознакою її науковості. Так, досліджуючи причини програшу на ринках Китаю та Персії низько товарів з Російської імперії аналогічній продукції з інших країн, Остапенко з-поміж іншого назвав незручність їх упаковки або формат [15, с. 12], а вже потім фігурують традиційні (а тому хрестоматійні) чинники: ціна, затребуваність і т. п. Позитивним моментом його праці можна назвати також доступний стиль викладу, апеляцію до прикладів з реального життя задля пояснення явищ економічної сфери та ін. Постійним є й звернення до історичного досвіду [15, с. 43–46, 51–52], аналіз природнокліматичних умов та інших факторів впливу на економіку [15, с. 46–50, 52–54], зокрема і на прикладі торгівлі [15, с. 57–59].

Окремо варто відзначити переваги кооперації, вказані Остапенком, для економічної сфери: "Праця, виконана частинами окремими особами, коштує дешевше" [15, с. 18]. У той час узакане твердження ще викликало дискусію, а на сьогодні все більше сприймається як позитивне явище, і кооперація є невід'ємною складовою процесів глобалізації в світовій господарській системі. Так само прогресивною була й ідея про важливість дрібного підприємця на ринку [15, с. 19–20] – за тогочасних умов посиленої концентрації виробництва та монополізації економіки, коли доля дрібного товаровиробника здавалась приреченою, це було доволі сміливо; але як показала подальша історія – найбільш правильною позицією. Ще одним сміливим (на той час, але цілком вірним у перспективі) було припущення про швидкий економічний прогрес Китаю і його вихід на провідні позиції у світі [15, с. 29].

Звичайно, що ця перша наукова розвідка С.С. Остапенка була позначена констатацією й відомих фактів, хоча й вони (як у випадку виявлення взаємозв'язків між внутрішнім і зовнішнім ринками для успіху економічної діяльності) [15, с. 26–35] свідчать про певну наукову зрілість автора.

Завершуючи аналіз першої наукової роботи Остапенка, варто звернути увагу й на "проскакування" у ній українців (наприклад, "найменших" [15, с. 23] та ін.) і це попри здійснену коректуру й редакційну вичитку, що дозволяє вести мову про те, що початково їх було значно більше. Цей факт засвідчує – мислив Остапенко українською, а отже й зберіг національну (українську) ідентифікацію, яка й "проривалась" крізь зовнішнє нашарування "російськості" – особливості, властиві для багатьох представників української інтелігенції того часу – т. зв. комплекс "подвійної лояльності" [5; 8, с. 67–70, 91–97; 11; 17; 18]. Його український "сепаратизм" виявився й у вживанні терміну "Московія" (хай і в прикладенні до періоду XVI ст.) [15, с. 33], що цілком розходилося із офіційною історичною термінологією Російської імперії. Доволі виваженим було й визнання ним суттєвого випередження західноєвропейськими державами Росії у сфері економічного розвитку [15, с. 36], і що саме під їх впливом почала розвиватись економіка Росії [15, с. 36–38], але при цьому й на початку XX ст. (за словами Остапенка) російська економіка займала "проміжне становище" між власне європейськими індустріальними економіками та "землеробськими" азіатськими [15, с. 40]. Все це опосередковано наводило на висновок про необхідність використання саме західноєвропейського досвіду і водночас було найбільш об'єктивним відображенням реального стану справ.

Також у цій праці Остапенко доводив значні перспективи для просування власне українських товарів на світові ринки, зокрема цукру (близько 80 % виробництва якого в Російській імперії припадало саме на підвладні їй українські землі), водночас наголошуючи, що для виправлення ситуації поки нічого не робиться: попри значні потреби зовнішнього ринку, особливо азіатського, 80 % експорту цукру на східні ринки припадало на Персію, а загалом – на європейський ринок [15, с. 41]. Зокрема, на основі статистичних звітів перської митниці, Остапенко показав, що в перше десятиліття XX ст. цукор становив від 19 до 29 % вартості всіх імпортованих до Персії товарів [15, с. 83]. При цьому він спеціально деталізував значення ринку Персії як головного споживача товарів з України.

Проаналізував Остапенко й імпорт з Персії до Російської імперії, з-поміж якого виділив "життєві припаси" (під якими розумілись рис та фрукти, які "становлять 50 % всього привозу з Персії" [15, с. 76]) і до 85 % від вивозу цих товарів з Персії (а по рису та рибі – 99 %) [15, с. 90], бавовну-сирець та вироби із нього [15, с. 76]. Водночас серед експортованих до Персії товарів на перших позиціях фігурують бавовняні тканини [15, с. 76], на які припадало до 20 % вартості всього імпорту [15, с. 83], тобто, вироблені зокрема і з завезеної із Персії сировини – наочне підтвердження колоніального становища Ірану на початку XX ст. навіть стосовно Російської імперії. У цьому відношенні Остапенко прямо зазначав, що у завоюванні перського ринку Росія відмовилась від традиційного принципу територіального загарбання і вдалась до "нової економічної політики" [15, с. 78], тобто економічного підкорення, і що це є більш вигідним, оскільки імперія Каджарів сама здійснює своє господарське забезпечення і водночас сприяє розвитку виробництва готової продукції в Російській імперії [15, с. 78]. При цьому з 1902 р., відповідно до звітів перської митниці, Російська імперія посіла перше місце за обсягами імпорту до цієї країни (потіснивши Британію та Індію), адже на неї припадало від 46,8 % до 51,5 % всього перського імпорту [15, с. 79]. На неї ж припадало в середньому 67,5 % всього вивозу перських товарів [15, с. 87], що робило її справді ключовим зовнішньоекономічним партнером Персії.

Проаналізував С.С. Остапенко й інших імпортерів до Персії: на третьому місці опинилась Османська імперія (але її доля була незначною – 3 %), стрімко нарощувала обсяги імпорту Німецька імперія (яка вийшла на четверте місце) та меншою мірою – Бельгія; натомість знижувалась частка Франції та Австро-Угорщини [15, с. 80]. При цьому автор показував, що за вмілої організації справи Російська імперія мала значні перспективи для подальшого нарощування свого експорту до Персії.

Важливим показником справжньої науковості і водночас тісного ув'язання наукових викладок і практики є прогностичний аналіз російсько-перської торгівлі. Ці положення присутні постійно. При цьому у заключній частині вони набувають характеру чітких рекомендацій, з показом ситуації з присутністю на перському ринку товарів з інших країн та визначення реальних конкурентів. У цьому контексті Остапенко дійшов висновку, що на найближчу перспективу Російська імперія залишиться ключовим фігурантом у торгівлі Персії, а роль Англії буде зменшуватись. Водночас буде зростати доля Німеччини, яка станом на 1911 р. мала досить незначну частку в торгівлі з імперією Каджарів, але при цьому збільшила свій експорт до Персії у 6 разів, а імпорт з Персії – у 12 разів [15, с. 92]. Цю тенденцію Остапенко слушно пояснив широкомасштабною та різноаспектною політикою Німецької імперії, спрямованою на здобуття

виключного впливу у Персії, при чому не лише в економічній сфері [15, с. 92–93]. Своє дослідження Остапенко завершив численними статистичними даними, що зведені у таблиці різної тематики: російсько-азіатська торгівля, вивіз товарів з Росії до Персії і рух товарів у зворотному напрямі, російсько-перська торгівля, транзит європейських товарів через Закавказзя до Персії та ін., що хронологічно розділені на три період (1758–1853 рр., 1862–1881 рр., 1882–1909 рр.); а також порівняння вартості завезених до Персії з різних країн товарів у 1901–1911 рр. [15, с. 96–147].

Отже, ця перша публікація С.С. Остапенка свідчить про науковий підхід автора до теми дослідження, оскільки він проявив вміння опрацьовувати значні обсяги інформації та здійснювати її систематизацію, робити порівняльний, прогностичний аналіз та використовувати інші наукові методи дослідження. Все це свідчить про формування в особі Остапенка кваліфікованого науковця в галузі економічних знань.

Аналогічний характер мала й друга праця Остапенка, видана у цьому ж номері "Відомостей Київського комерційного інституту" – "Чергове завдання російського хлібного експорту" [14, с. 1–25]. Увага до вивозу зернових теж пов'язувалась з ключовою роллю, що відіграла у цій справі Україна, на яку припадала значна частка експортованого з Російської імперії зерна [9, с. 30, 50]. Отже можна вести мову й про чітке його позиціонування саме як українського вченого.

Наступна студентська робота Остапенка, що була надрукована в 1914 р. у 21-й книзі "Відомостей Київського комерційного інституту", була результатом вище згаданого відрядження до Німецької імперії і присвячувалась вивченню німецьких торгових палат. Тема була обрана не випадково, оскільки торгові палати відіграли значну роль у розвитку промисловості і торгівлі в Німеччині.

Перш за все Остапенко окреслив правову базу для діяльності означених і на підставі цього дійшов висновку, що ці організації представляють великий капітал [16, с. 90–91] і виступають у ролі дорадчого органу, що об'єднує відповідних фахівців, а також виконують низку адміністративних функцій. Детально описана процедура вибору представників торгових палат, із уточненням, що їх ротація відбувається поступово: раз на 2 роки переобирається 1/3 членів [16, с. 92], сфера їх діяльності та публічно-правові функції (призначення маклерів, землемірів, оцінщиків, товарознавців, аукціоністів та ін., нагляд за біржами та всіма установами, що пов'язані з їх діяльністю) [16, с. 94–95]; зазначено, що інститут торгових палат запозичений Німеччиною з Франції і перша торгова палата в Німеччині була заснована 1798 р. у Майнці [16, с. 95].

Далі Остапенко подає перелік усіх діючих на момент написання статті торгових палат Німецької імперії, із зазначенням дати їх створення [16, с. 95–97]. Проаналізувавши розподіл кількості заснованих торгових палат по рокам автор визначив, що в Німецькій імперії щороку відкривалось по одній торговій палаті. Таким чином він дійшов висновку про планомірність розвитку цього інституту німцями [16, с. 97].

Було здійснено й аналіз територіального розміщення торгових палат, і це дозволило виявити, що першість у даній справі належала Пруссії, на яку припадало 90 торгових палат або 59 % їх загальної кількості. Далі, із значним відривом, йшли Баден (9 палат), Баварія та Вюртемберг (по 8 палат у кожній землі), а в більшості інших земель Німецької імперії було по одній торговій палаті [16, с. 97].

Головну увагу дослідженні у роботі Остапенка торгові палати Німецької імперії приділяли питанням правилної організації торгівлі (зокрема й виробленню порад для внутрішньої і зовнішньої торгівлі), залізничного транспорту, пароплавств, грошового обігу (переведення розрахунків на безготівкову основу), поштовому сполученню, оподаткуванню тощо.

Показово, що автор, порівнюючи діяльність торгових палат у Німецькій та Російській імперіях, акцентував увагу на тому, що німці підійшли до цієї справи дуже раціонально і підтримували її не лише законодавчою базою, але й матеріально. Натомість у Росії віддавали перевагу заговорюванню проблеми: "Німцям не доводиться витрачати дорогоцінний час на платонічні розмови, якими, наприклад, вимощена вся російська публічна та приватна суспільна діяльність" [16, с. 99].

Далі Остапенко відмітив, що німецькі організації, які покликані сприяти розвитку економічної сфери, працюють не гірше, а навіть і краще за промислові підприємства [16, с. 99]. Спеціально було зосереджено увагу на бюджеті торгових палат Німеччини, головним джерелом яких були членські внески у розмірі 10 % від імперського промислового податку та інші статті, що змушували торгові палати стимулювати свою діяльність задля збільшення фінансових ресурсів [16, с. 99–100].

Цікавим є висновок про подвійну природу торгових палат в Німеччині: попри те, що вони належать до громадських організацій, Остапенко доводив, що водночас вони є "однією з важливих державних установ", оскільки через них держава "проводить та регулює правові норми в широкій торгово-промисловій сфері в усіх кутках країни і через них легко, швидко та регулярно збирає всі дані" для аналізу торгівлі та промисловості, і водночас ці ж самі результати систематизації та узагальнення найрізноманітнішої інформації економічного характеру дуже допомагають німецьким підприємцям в правильних діях на світовому ринку [16, с. 103].

Автор підкреслює, що держава задовольняла "усі раціонально аргументовані подання палат" [16, с. 113]. Остапенко спеціально звернув увагу і на нагромадження торговими палатами значного масиву статистичної інформації та іншої літератури у своїх бібліотеках, що обслуговують безкоштовно та однаковою мірою уважно кожного свого відвідувача [16, с. 104]. При розповіді про діяльність бібліотеки Берлінської торгової палати Остапенко зазначив, що інформацію отримував і з особистого спілкування з її працівниками, вкотре підтверджуючи факт доброго володіння німецькою мовою.

Повертаючись до встановлення подвійної природи торгових палат, Остапенко назвав їх "суспільною надбудовою, яка необхідна в сучасній епісї господарства" [16, с. 103], тобто фактично сформулював те, що невдовзі висловлять у США засновники нового напрямку економічної думки – інституціоналізму. Отже, можна вести мову про його контекстуальність загальному напрямку розвитку світової економічної думки і навіть певне новаторство.

Також Остапенко на прикладі різкого подорожчання продовольчих товарів у Німецькій імперії у 1911 р. та стані доходів роздрібною торгівлі дійшов висновку, що прибутки торгівлі "завжди менші у роки високих цін, аніж у роки низьких цін" [16, с. 109] – висновок дуже повчальний для сучасної української роздрібною торгівлі, яка за рахунок підвищення цін сподівається покрити свої втрати від інфляції.

Так само Остапенко відмітив позитивний вплив від дослідження торговими палатами стану залізниць, зокрема внесення низки корисних пропозицій, які були реалізовані. У справі залізничного сполучення на спеціальну

увагу заслуговує звернення Остапенком уваги на те, що в зв'язку із ростом цін на продовольство, тарифи на їх перевезення залізницею були зменшені на 50 % [16, с. 110] і так само знижені ввізні мита на ці товари [16, с. 112], аби у такий спосіб мінімізувати зростання роздрібних цін на них на внутрішньому ринку. Все це підводить до висновку, що в економічній сфері потрібно гнатися не лише за легким прибутком, але й думати на перспективу, проводити саме соціально-економічну (а не лише економічну) політику, про що також часто забувають сьогодні.

Ці та інші висновки, що їх зробив С.С. Остапенко у своїх перших друкованих працях, що були проаналізовані у цьому дослідженні, є актуальними і для сучасного стану економіки і водночас засвідчують глибоке розуміння Остапенком суті економічних питань, вміння аналізувати різноаспектний економічний матеріал, систематизувати його і робити слушні висновки, що в комплексі засвідчує: вже наприкінці навчання в інституті він сформувався як вчений-економіст і до того ж – високого рівня. Це підтверджується і його новаторством у низці висновків, що як вже зазначалось, відповідали новітнім (на той час) тенденціям у розвитку світової економічної думки. А пов'язання тематики своїх досліджень з експортними можливостями господарського комплексу України у поєднанні з наявністю у його роботах (які видавались як і решта праць російською мовою) українізмів може вказувати на збереження науковцем української самоідентифікації, а отже й відповідних політичних симпатій, що у роки українських визвольних змагань закономерно привело його до табору борців за відродження політичної незалежності України. Натомість поразка цієї справи на тому етапі та подальші репресії перекреслили можливості для реалізації ним свого наукового потенціалу. Проте вже ці перші наукові розвідки Остапенка свідчать про його перспективність як ученого-економіста і можуть бути корисними для вивчення відповідних аспектів економічної історії та історії економічної науки в Україні. Водночас це свідчить також і про те, що далеко не всі будівничі української державності періоду українських визвольних змагань були гуманітаріями, відстороненими від реалій життя. Тому не варто надмірно експлуатувати тему романтизму того покоління українських політиків задля пояснення причин поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., слід треба шукати справжні причини тих поразок, аби уникнути їх на сучасному не менш складному відрізку української історії.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 15.
2. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 511.
3. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 619.
4. Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 1345.
5. Академія пам'яті проф. В. Б. Антоновича. Доповіді та матеріали / Ред. О. І. Божко. – К.: Інститут української археографії АН України, КДУ ім. Т. Шевченка. 1994. – 269 с.

6. Винниченко В.К. Відродження нації / В. К. Винниченко. – К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – Ч. III. – 542 с.
7. Граціози А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / А. Граціози. – К.: Основи, 2005. – 350 с.
8. Грицак Я. Й. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Й. Грицак – К.: Генеза, 1996. – 356 с.
9. Економічна історія України: історико-економічне дослідження: в 2 т. / [Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій]. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 607 с.
10. Экономическая история мира. Европа / Под общ. ред. М. В. Конотопова. – М.: Дашков и Ко, 2006. – Т. 3. – 352 с.
11. Забужко О. Філософія української ідеї і європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К.: Наукова думка, 1992. – 118 с.
12. Історія українського селянства / В. А. Смолій (відп. ред.). – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 630 с.
13. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921) / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
14. Остапенко С.С. Задачи русского хлебного экспорта: К вопросу хлебного экспорта / С. С. Остапенко. – К.: [б. в.], 1912. – [2], 25 с.
15. Остапенко С.С. Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России / С. С. Остапенко. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1913. – 175 с.
16. Остапенко С. С. Торговые палаты в Германии / С. С. Остапенко // Известия Киевского Коммерческого Института. – 1914. – Кн. XXI. – С. 90–118.
17. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського / С. Павличко. – К.: Основи, 2000. – 328 с.
18. Чуткий А. Про подвійну лояльність української інтелігенції Наддніпрянщини другої половини XIX ст. / А. І. Чуткий // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С. 38–43.

References

1. Derzhavnyi arkhiv m. Kyeva, fond 153, opys 1, sprava 15.
2. Ibid, fond 153, opys 8, sprava 511.
3. Ibid, fond 153, opys 8, sprava 619.
4. Ibid, fond 153, opys 8, sprava 1345.
5. BOZHKO, O.I. (ed.) (1994) *Akademiiia pamiaty prof. V. B. Antonovicha. Dopovidy ta materialy*. Kyiv: Institut ukrainskoi arkhеоhrafii AN Ukrainy, Kyivskiy derzhavnyi universytet im. T. Shevchenka.
6. VYNNYCHENKO, V.K. (1990) *Vidrodzhennia natsii*. Vol. III. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury.
7. GRATSIOZI, I.A. (2005) *Viina i revoliutsiia v Yevropi, 1905 – 1956 rr*. Kyiv: Osnovy.
8. GRITSACK, Ya.I. (1996) *Narysy istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX st*. Kyiv: Heneza.
9. SMOLII, V.A. (ed.) (2011) *Ekonomiczna istoriia Ukrainy: istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. Vol. 2. Kyiv: Nika-Tsentr.
10. KONOTOPOVA, M.V. (ed.) (2006) *Ekonomicheskaia istoriia mira*. Yevropa. Vol. 3. Moscow: Dashkov i Ko.
11. ZABUZHKO, O. (1992) *Filosofiiia ukrainskoi idei i yevropeiskii kontekst: frankivskii period*. Kyiv: Naukova dumka.
12. SMOLII, V.A. (ed.) (2006) *Istoriia ukrainskoho selianstva*. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka.
13. MAZEPA, I. (2003) *Ukraina v ohni i buri revoliutsii (1917–1921)*. Kyiv: Tempora.
14. OSTAPENKO, S.S. (1912) *Zadachi russkogo khlebnogo eksporta: K voprosu khlebnogo eksporta*. Kyiv: S. n.
15. OSTAPENKO, S.S. (1913) *Vneshnie rynki Rossii. 1. Persidskii rynek i ego znachenie dlia Rossii*. Kyiv: Tipografiia I. I. Chokolova.
16. OSTAPENKO, S.S. (1912) *Torgovye palaty v Germanii. Izvestiia Kievskogo Kommercheskogo Instituta*. XXI, pp. 90–118.
17. PAVLYCHKO, S. (2000) *Natsionalizm, seksualnist, orientalizm. Skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho*. Kyiv: Osnovy.
18. CHUTKYI, A. (2004) *Pro podviinu loialnist ukrainskoi intelihtentsii Naddniprianshchyny druhoi polovyny XIX st. Istorychnyi zhurnal*. 10–11, 38–43.

Надійшла до редколегії 17.11.15

A. Chutkyi, Doctor in History, Professor
Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine

NOTES TO SERHII OSTAPENKO'S BIOGRAPHY: ANALYSIS OF THE FIRST SCIENTIFIC STUDIES

Serhii Ostapenko's (who became one of the first Prime Ministers of independent Ukraine in the beginning of 1919) becoming as a scientist economist has been studied in this article.

The issue is studied on the grounds of the reconstruction of foreign trips of Ostapenko and content analysis of his first scientific publications that have been published in the periodical press body of the Kiev Commercial Institute "News of the Kyiv Commercial Institute". Said publications are devoted to the penetration of the European goods onto the Persian market (among which the major role played Ukrainian goods-sugar, crops, etc.), export of crops from the Russian Empire (as a matter of fact from Ukraine) and the role of the chambers of trade in the economic development of the German Empire. The focus of these publications was manifold, but they generally were related to external-economic potencies of the economic complex of Ukraine or had recommendations concerning its further development using the example of German economic development.

Contents investigation of these publications proves Ostapenko's studies of different economical topics to be self-sufficient, made with an application of a scientific approach and having a variety of innovative conclusions. All above mentioned shows that at the time of his graduation he had already become quite a promising scientist economist.

Key words: economic history, history of Ukraine of the XX century, Kiev Commercial Institute, Serhii Ostapenko, Ukrainian Liberation, Ukrainian national-liberation movement.